

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/44/65-69>

**Jalə Nağıyeva**

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0007-5120-829X>

[jalakhalilova@yahoo.com](mailto:jalakhalilova@yahoo.com)

## **Türkdilli xalqlarda simvollaşmanın mifik xarakteri və ümumi kodlaşma sistemi**

### **Xülasə**

Mif bütün parametrlərdə daşdığı funksiya və formalaşdırdığı təsəvvür baxımından dünyanı dərk hadisəsidir. Əski təsəvvürlərə dayanan və özünə qədərkiləri içinə almaq gücündə olan bu düşüncə və təsəvvür modeli xalqların müqəddəsi olaraq geniş müstəvidə bəşər sivilizasiyanın gəldiyi yolu aydınlaşdırmaq gücü və imkanı ilə spesifikləşir. Dünya xalqları müxtəlif səviyyələrdə özünü keçmişə, ilkinliyə tutmaqla daha aydın, həm də dolğun təsəvvürə malik olmaq üçün sinxron və diaxron yanaşmalarda prosesin gedişini izləməyə daha çox həssaslıq göstərirlər. Şərqdə və qərbdə olan mənzərə və onun bir etnopotensiya olaraq daşınışı fərqli aspektlərdə özünü nümayiş etdirməklə, həm də yaxınlıqlar, oxşarlıqlar səviyyəsində diqqət önünə gəlir. Dünyanın qədim xalqları (həm də mədəniyyət ocaqları), türk, hind, çin, ərəb mənbələrinin şifahi və yazılı qaynaqlar əsasında daşıyıb gətirdikləri tipoloji yanaşmaları və transformasiyaların gedişini sistemli şəkildə izləməyi bir zərurət olaraq qarşıya qoyur. Xalqların qədim mədəniyyət abidələri, folklor yaddaşı, inam və etiqadları, əski təsəvvürləri, gen yaddaşı bir kod olaraq müxtəlif səviyyələrdə qəlibləşmələrə, əhvalat və hekayət kontekstində açılışmalara əsas olur. Hindlilərdə kitab içində kitab kimi daşlaşan abidələr tarixin daha dərin qatlarından sonrakı dövrlərə daşınışı modeli ilə spesifikləşir. Türk xalqlarında bunun mədəniyyət hadisəsi olaraq konseptləşməsi şifahi ənənəyə, ötürücülük missiyasına bağlanır. Əsatir, əfsanə, rəvayət, inam, etiqad, nağıl, dastan, epos, atalar sözü, məsəl, tapmaca, lətifə, mərasim folkloru və s. timsalında zənginləşmənin axarı və üzərində aparılan müşahidələr əski təsəvvür və düşüncə qalaktikasının formulasını öz içində hazırlamaqla bir əxlaq, davranış və tərbiyə modeli olaraq gələcəyə ötürülmənin mexanizmlərini müəyyənləşdirir.

**Açar sözlər.** folklor, mif, əfsanə, əsatir, inam, etiqad, simvol, mətn semantikasi, epik təhkiyə

**Jala Naghiyeva**

Baku State University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0007-5120-829X>

[jalakhalilova@yahoo.com](mailto:jalakhalilova@yahoo.com)

## **The Mythic Character of Symbolization and the General Coding System among Turkish-Speaking People**

### **Abstract**

Myth is a phenomenon of understanding the world in terms of the function it carries and the image it forms in all parameters. This model of thought and imagination, which is based on old ideas and has the power to include self-important ones, is specified by its power and ability to clarify the path of human civilization on a broad scale as the sacred of the peoples. The peoples of the world show more sensitivity to following the course of the process in synchronous and diachronic approaches in order to have a clearer and more complete picture by turning to the past and the beginning at various levels. The landscape in the East and the West and its transmission as an ethnopotentiality come to the fore by demonstrating itself in different aspects and at the level of affinities and similarities. It poses a necessity to systematically follow the typological approaches

and the course of transformations carried by the ancient peoples of the world (as well as centers of culture), Turkic, Indian, Chinese, and Arab sources based on oral and written sources. Ancient cultural monuments of peoples, folklore memory, beliefs and beliefs, old ideas, genetic memory as a code become the basis for molding at various levels, revelations in the context of stories and narratives. In Indians, monuments that petrify like books within books are specified by the model of transmission from deeper layers of history to later periods. In Turkic peoples, its conceptualization as a cultural phenomenon is connected to oral tradition, the mission of transmission. The flow of enrichment in the form of myths, legends, narratives, beliefs, beliefs, tales, epics, proverbs, parables, riddles, anecdotes, ceremonial folklore, etc. and the observations made on them determine the mechanisms of transmission to the future as a model of morality, behavior and upbringing by preparing the formula of the galaxy of old ideas and thoughts within themselves.

**Keywords:** *folklore, myth, legend, myth, belief, beliefs, symbols, text semantics, epic narration*

## Giriş

Zəngin mədəniyyət fakturası ilə səciyyələnən türk xalqları tarix boyunca bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr vermək istəyi və məramı ilə diqqəti önünə çəkir. Bunların çeşidliliyi müxtəlif səviyyələrdə, toplumun mədəniyyət, etnoqrafik möhtəşəmlik, sosial münasibətlər, ailə institutu, dövlət məfkurəsi, davranış etiketləri ilə spesifikasiqləşir. Mif, əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, atalar sözü, məsəl, nəgmə, lətifə və s. zənginliklərlə əhatələnən bu örnəklər həm də bədii-estetik qavramın funksional dərkinə və harmonik mənzərəsində əhatələnənlərin spesifikasiqləsini, simvollaşma səviyyəsində işarələnmələri diqqət önünə gətirir. “Boz Qurd”, “Şu”, “Ərqənəkön”, “Manas”, “Alpamış”, “Boz yigit”, “Koblandıbatır”, “Canqar”, “Corabatır”, “Edige” “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və s. timsalında olanlar bunun klassik nümunəsidir. Protürklərdən üzü bəri olanın dinamik formulasını işarələyən bu xüsusiyyət bir tərəfdən dominantlıq axarında prosesin istiqamətini üfüqi və şaquli müstəvidə təhlilə gətirməyə əsas olur. Bütün bunlar isə tarixi-mədəni axarın tonik mənzərəsini, artikulyasiya elementləri ilə zənginləşmə sistemini aydınlaşdırmağı vacib olan kimi qarşıya qoyur.

## Tədqiqat

Mifin və folklorun metamodel funksiyası. Mifin, eləcə də folklorun metamodel funksiyası onun bütün səviyyələrdə işarələdiyi məzmunu, korpus elementlərinə dayananları bir araya gətirmək funksiyasında özünü təzahür etdirir. Bədii dərkin və bədii-estetik işarələnmənin kodu semantik axarı, simvollaşmanın arxaik qata dayanan müəyyənlanmış sisteminin bir konsepti olaraq özünü təzahür etdirməklərlə genişlənir. Məlum olduğu kimi, dünya xalqları öz inkişaf tarixində maddi mədəniyyəti ilə birlikdə mənəvi mədəniyyətini də inkişaf etdirmək və formalaşdırmaqdan ötrü daima səy göstərmişlər. Xalqın həyat tərz, istək və arzuları, mənəvi-estetik idealları, azadlıq və müstəqillik yolunda mücadilələri və s. onun folklorunda, xalq yaradıcılığında, şifahi (sözlü) ədəbiyyatında, musiqi mədəniyyətində, dastanlarında, atalar sözlərində, nağıllarında və s. öz bədii ifadəsini tapa bilmişdir. Məsələn, dünya xalqlarının yaradıcılığına müraciət etdikdə ilk əvvəl ağılımıza hind xalqının “Mahabharata” və “Ramayana”, qədim Yunanıstanın “İliada” və “Odisseyə” dastanları, İran-Acem dastanı “Şahnamə”, Almaniyada meydana gəlmiş “Nibelunqlar”, rusların “İqor polku haqqında dastan”ı, Kareliya-Fin xalqlarının dastan yaradıcılığı da olduqca zəngin və inkişaf etmiş olub, dünya mədəniyyəti tarixinə daxil ola bilmişdir” (Qurbanov, 2017, s.3). Qırğızların “Manas”, “Kurmanbey”, “Kedeyhan”, özbəklərin “Alpamış”, “Arzıgül”, “Şirin və Şəkər” və s. dastan örnəkləri üzərində aparılan tipoloji təhlillər arxaik qatı, mifik yaddaşa dayanan sistemin sonrakı zamana ötürülməsinin ümumi mexanizmini diqqət önünə gətirir.

Qədim altın dönmə adı ilə vurğulanan zamana və ondan əvvəl, həm də sonranın yaşam tərzinə yüklənən təsəvvürlər simvollaşma axarında təxminən eyni təsəvvürün hadisəsi olaraq bütün türk toplumlarında, eləcə də ondan kənarda təkrarlanmalarla özünü göstərir. Epik təhkiyənin təqdim modelləri qəlibləşmələrdə eyni təsəvvürdən çıxış etdirməni nümayişlə spesifikasiqləşir. “Bu hadisələr çox keçmiş zamanlarda, qədim altın dövrlərində, çiçəklənmənin, yüksəlişin əbədiyyətə qədər

davam etdiyi, müqəddəs Burxanların möhtəşəm dan yerinin parlağa başladığı bir zamanda baş vermişdir. Canqar bu günlərdə yaşamışdır. Deyilənə görə o, Taki-Ula xanın nəvəsi, Böyük Uzunqaxanın oğlu imiş” (“Canqar”, 2017, s.16). Mətn informasiyası epik məfkurəyə dayanmaqla situasiya daxili və situasiya arası təfəsilatlarda ən incə elementlərə qədər çatdırma prinsipini əsas götürməklə mif və tarix müstəvisində olanları canlandırmağı əsas kimi prinsipləşdirir.

Mövcud mətn informasiyasından və işarələdiyi məzmunundan çıxış edərək özünüifadənin düşüncə kodu olaraq müəyyənləşdirdiyi etnokosmosun spesifiklik axarı eyni aura və stixial spesifikliklə ötürülmə amalına yüklənir. İnvariantlığın vahid tipi mifotip və mofomodel olaraq türk toplumlarında, eləcə də dünya xalqlarında müxtəlifliklərlə, fərqli təsəvvürlərlə özünü təzahür etdirməklə spesifikasiqləşir. Məsələn, türk mifi və ritualı səviyyəsində özünü göstərən metadünya modeli qıpçaq, oğuz, türkmən, qırğız, qazax, qaraqalpaq, uyğur və s. toplumlar səviyyəsində birləşdirici və özünəməxsusluqlar sərgiləyən təsəvvürlə spesifikasiqləşir.

Keçmiş, ötmüş zamanda,  
Qaraqıpçaq elində,  
Bir Koblandı varıydı,  
Atası bunun Toktarbəy,  
Xalqa tanış bəy. (“Koblandıbatır”, 2017, s.10).

Epik təhkiyənin mətn fenomenliyi, sözün mənə yaddaşı, janr məzmunu baxımından ortaya qoyduğu təfəsilat etnosıçı fərqlənmələrdə olanları da ortaya qoymaq xüsusiyyəti ilə diqqətçəkici məzmunla təkrarlanır. Semiotik atributlar baxımından normativləşmələr nağıl, dastan, epos tipli genişməstəblı janrlarda bir bütövlüyü sərgiləyir. Türk etnosu və onun ayrı-ayrı qolları səviyyəsində müşahidə olunan mənzərə tipoloji müstəvidə təkrarlanmaları və lokal baxımdan olanları əhatələməklə açıqlamalara əsas olur. “Keçmiş”, “ötmüş” zaman səviyyəsində türk düşüncəsindəki metadünya modelinin təzahür tipi olaraq təkrarlanmalarla özünü təzahür etdirir. “Biri vardı, biri yoxdudan” başlayan şəxələnmələr ədəbiyyatın yazılı və şifahi qolunu bazis və təhtəşür səviyyəsində nümayiş etdirmədən “köhnə dastanların qoca ustadı, öz hekayətinə belə başladı”ya qədər (və ondan sonra da) ümumilikdə normativ olaraq kodlaşır.

Türk mif modelinin strukturu. Qırğız, qazax, qaraqalpaq, qaraçay, özbək, türkmən, uyğur, qaqauz, oğuz, qıpçaq və s. səviyyəsində özünü nümayiş etdirən əhatəlilik mifdən rəvayətə, oradan da dastana, mərasim folkloruna, musiqisinə gələnələr baxımından müxtəlif yönli yanaşmalarla mahiyyəti, geniş kontekstdə arxaikliyin təzahürünü və qorunuşunu aydınlaşdırmağı zərurətə çevirir. Mif bütün kontekstlərdə ayrı-ayrı janrlarda arxetip olaraq özünü nümayiş etdirir. Oradakı estetik işarələnmə semantik təkamül aspektində misrələrarası, cərgələrarası mənzərənin ümumi polifoniyasını əks etdirmək gücü və istəyi ilə spesifikasiqləşir. Janr və üslub paradiqması baxımından müşahidə olunan spesifikasiqlik ayrı-ayrı toplumlar və onların təsəvvürləri timsalında zaman və məkan baxımından mifoloji təsəvvür modeli ilə özünü nümayiş etdirir. Proyeksiyalaşmanın ümumi polifoniyası etnos təfəkküründəki kosmoloji strukturdan çox mifoloji dünya modelindəki sistemə bağlanır. Qırğızların “Manas”ı bu baxımdan ayrıca mədəniyyət və təsəvvür hadisəsidir. Manas, Semetey, Setkeyin timsalında (Kırgızckii geroicheskii ehpos “Manac”, 1961) olan təqdimat və təsəvvür bütünlükdə qırğız etnotipini ortaya qoymaq baxımından bir əvəzsizlik sərgiləyir. Etnosun mədəniyyət zənginliyini, coğrafi landşaftın formalaşdırdığı təsəvvürü, alp-ərənlərin mücadiləsini, cahanşümül dövlət məfkurəsini və s. fəvqəlməkanlıq və fəvqəlməkanlıq müstəvisində ortaya qoya bilmək gücü və simpatiyası ilə diqqət önünə gəlir.

Ör Manasdan danışım,  
Kəsdirdi boz atı o-  
Manas ana boynunda  
Başını qovzadı o  
Oldu doqquz ayında.  
Bəybikəsə bu zaman  
Doqquz ay, doqquz gecə  
Dad çəkirdi: -“ay aman” (Türk xalqları ədəbiyyatı, 2006, s. 26).

Bəybikə xanımın fərqli həyat tərz, övladsızlıq dərdi, qəfildən pələng ürəyi istəməsi və ağlıkəsməz istəklərə yönəlməsi fərqli duyğusalıq və fərqli hallar anlamında olacaqların işarəsidir. “Oğuz Kağan”da, “Alp-ər Tonqa”da, “Törəyiş”də, “Boz Qurd”da “Bilqamıs”da (Zhirmunskii, 1974) özünü göstərən tip və modelləşmə bütünlükdə türk dastan məfkurəsinin metamodeli olaraq etnokosmosun arxaik qata dayanan invariantlarını işarələyir.

Türk mif modelinin strukturu onun düşüncə tərzindəki sistemin ilkin elementlərindən, animizm, antropomorfizm, fetişizm zamanının qavramından üzü bəri olanları bir dünya modeli timsalında nizamlamaya bağlanır. Folklor yaddaşında bunun düzümü özünü müxtəlif şəkillərdə sərgiləyir və daha geniş aspektdə açılımlar üçün əsas olur. Məsələn, Manas timsalında verilənlər epik qəhrəmanı təqdim üsulları baxımından fərqli keyfiyyət, bacarıq, qabiliyyətlər baxımından digər epos və dastan nümunələrində təkrarlanmalarla özünü nümayiş etdirir. “Oğuz Kağan” bunun tipik nümunəsidir və ehtiva etdiyi məzmun bütün parametrlərdə etnokosmosu ifadənin şifrələnmiş kodu olaraq ötürülür. “Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözləri yaradı, bir oğlu oldu. Bu oğlanın üzü göy idi. Ağzı atəş kimi qırmızı, gözləri ala, saçları, qaşları qara idi. Gözəllikdə mələklərdən də gözəl idi. Bu oğlan anasının döşündən ağız südünü əmdi. Bundan sonra əmmədi, çiy ət, aş istədi, dil açdı. Qırx gündən sonra böyüdü, yürüdü, oynadı. Günlər, gecələr ötdü, o bir igid oldu” (Bayat, 1993, s.124). Tipoloji yanaşmalar tarixi axarda baş verənləri və olanlardan çıxış etməklə onun dərkini müxtəlif səviyyələrdə təqdimə həssaslıq göstərdiyini diqqət önünə gətirir. Manas, Oğuz Kağan, Basat, Koblandıbatır, Koroğlu, Canqar və s. timsalında özünü nümayiş etdirən bu hal hansısa təsadüfün təzahürü olaraq faktlaşmır. Əksinə, burada əski dünyanın mifomodel səviyyəsində müəyyənləşdirdiyi qavram mexanizmləri bütün postulatları ilə özünü nümayiş etdirir.

Oğuz mənəvi yaddaşının ən böyük hadisəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” onun arxaik qatına dayananları və sonrakı dövrlərdə də davam edən prosesin polifoniyasını bütün spektrləri ilə əhatələmək gücü, həm də ifadə mexanizmləri ilə bir əsrarəngizliyi sərgiləyir. “Dirə xan oğlu Buğacın boyu”, “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”, “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” və s. hamısı işarələnmənin ümumi stixial xarakteri ilə xronotopları sıralayır. Türk xalqlarının təsəvvüründə qəlibləşmiş antropoloji kod müxtəlif kontekstlərdə şifahi düşüncədə nağıl, əfsanə, rəvayət, dastan, atalar sözü məsəl və s. səviyyəsində təkrarlanmalarla özünü göstərir. Mifik zamanın qutsallığını sərgiləyən və onun üçün funksional səciyyə (həm də məzmun) faktoru ilə müxtəlif şəkillərdə özünü büruzə verən hadisə və epizodlar “Kitabi-Dədə Qorqud” timsalında türk düşüncəsində olanların eninə və uzununa invariant modellərini nümayişə dayanır. Qazan xanın qayğılı yuxusu və ondan sonra yaşananlar bunun klassik nümunəsidir. “Qazan atını öncələdi, kafir keçdiyi yola düşdü, getdi.

Qazanın önünə bir su gəldi. Qazan aydır:

-Su haqqın didarın görmüşdür. Mən bu suyla xəbərləşim -dedi” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1978, s. 35). Və yaxud da sonra qurdla qarşılaşması zamanı dedikləri: -“Su qaçan xəbər versə görək! Sudan keçdi, bu kəz bir qurda tuş oldu. “Qurd üzü mübarəkdir, qurdlan bir xəbərləşəyim” -dedi, görəlim, xanım, nə xəbərləşdi” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1978, s. 35). Yurddan başlayan xəbərləşmənin su, qurd və köpək sıralanması xalq düşüncəsində sərgilənən təsəvvürün stixial xarakterini və onun geneoloji mahiyyətini açıqlamağa əsas olur.

### Nəticə

Epos məfkurəsi və onun əhatələdiyi məzmun müxtəlif forma və səviyyələrdə toplumun təsəvvürünü, həyat reallığına dayananların semantik xarakterini, ierarxik formulasına bağlananların nəzlərlə əhatələndiyini aydınlaşdırmaq üçün əsaslı qaynağa çevrilir. Mifin sonrakı dövrlərdə özünü müxtəlif səviyyələrdə eposda, əfsanə, rəvayət, dastan, məsəl, atalar sözü və s. timsalında təzahür etdirməsi bütün düşüncə konstruksiyası, mətn elementləri, şifrələnmənin toplum baxımından ifadəsi və qəlibləşməsi kontekstində simvollaşmalara və müxtəlif formaların nümayişinə əsas olur. Diskurs anlamında formalaşan təsəvvür müxtəlif aspektlərdə özünü göstərən təsəvvürün türk xalqlarında eyni qaynağa, əsasə söykəndiyini və etnopotensiya olaraq yaşanıb ötürüldüyünü təbiiliyə bağlayır. “Bilqamıs”, “Manas”, “Alpamış”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz Kağan”, “Koblandıbatır”,

“Corabatır”, “Edige”, “Bozyigit”, “Koroğlu” və s. kimi möhtəşəm abidələrin əhatələdiyi məzmun bütünlükdə türk xalqları səviyyəsində simvollaşmanın sistemini, mifə gələnlər və ondan sonrakı zaman kəsiklərində gedən prosesin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün əsaslı material verir. Sakral başlanğıcdan invariantlara və oradan da sonrakı dövrlərə gəlinən yol zaman və məkan paradigmasında normativləşmənin və qavramın ümumi sisteminin hazırlanmasının məzmununu bir bütöv olaraq açıqlayır.

### Ədəbiyyat

1. Bayat, F. (1993). *Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı*. Sabah.
2. *Canqar*. (2017). Şur.
3. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (1978). Gənclik.
4. *Koblandıbatır*. (2017). Elm və təhsil.
5. *Kirgizckii geroicheskii ehpos “Manac”*. (1961). Izdatel'sta Akademii Nauk SSSR.
6. Qurbanov, B. (2017). *Kalmık xalqının qəhrəmanlıq dastanı “Canqar”da türk mənşəli ünsürlər*. *Canqar*. Şur.
7. *Türk xalqları ədəbiyyatı*. (2006). Çəşioğlu.
8. Valikhanov, CH. (1985). *Sledy shamanstva u kirgizov. Sobranie sochinenii: (V pyati tomakh)*. Glavnaya Redaktsiya Kazakhskoi Sovetskoi Ehntsiklopedii, t. 4.
9. Zhirmunskii, V.M. (1974). *Tyurkskii geroicheskii ehpos*. Nauka.

Daxil oldu: 11.01.2025

Qəbul edildi: 14.04.2025